

РОЗВИТОК ФОРМ ВЛАСНОСТІ У ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

К. П. Бунятян

Виникнення та розвиток форм власності на худобу співвідноситься з етапом розвитку скотарства і первісного господарства взагалі та в системі розвитку власності на інші засоби виробництва.

У стародавній історії України значний проміжок часу належить суспільствам, в господарстві яких головну роль відігравало скотарство. Особливо це стосується південних районів, що входять до смуги Євразійських степів, специфічні умови яких сприяли розвитку скотарства, визначали провідну його роль в системі комплексного господарства, а пізніше — й перетворення його на спеціалізоване кочове скотарство. Пізнання соціально-економічних процесів життєдіяльності цих суспільств нагально потребує вирішення питання про форми власності на худобу на різних сходах їх розвитку. Від цього значною мірою залежить ступінь достовірності соціологічних реконструкцій. Але можливості археології в дослідженні форм власності взагалі та на худобу зокрема дуже обмежені. Моделювання відносин власності за археологічними даними можна проводити лише за допомогою етнографічних матеріалів, адже саме етнографією зафіксовані реліктові суспільства, що охоплюють широкий діапазон скотарства — від приручення та одомашнення тварин до високо-спеціалізованого скотарства. Необхідно зазначити, що йтиметься саме про моделі, тому що метод прямих паралелей, який зводиться до співвідношення суспільства — носія певної археологічної культури або її частини з етнографічним аналогом, певно, не можна визнати вдалим. Велика строкатість напрямків діяльності потребує коректності при підборі етнографічних аналогів, що не завжди вдається через неповноцінність археологічних джерел, з одного боку, з іншого — через специфіку реліктових суспільств.

Тому перспективнішим вважаємо дослідження закономірностей еволюції форм власності на худобу та моделювання цього процесу для різних умов. Бузумовно, це лише перше завдання, вирішення якого дає археологу певний орієнтир при аналізі конкретного матеріалу. Цей орієнтир не треба абсолютизувати, тобто прямо накладати на певне суспільство, адже це, врешті-решт, призводить до схематизму в конкретно-історичних дослідженнях.

Виходячи зі специфіки джерел, дослідження загальних закономірностей має для археології особливе значення. Розшифрувати соціально-економічний зміст матеріальних залишків людської діяльності, виходячи лише зі знання про них, неможливо, оскільки в матеріальній культурі можна спостерігати формально схожі явища, не обмежені часом та простором. Ключем для їх пізнання є теорія первісності, складовою частиною якої є й розвиток форм власності.

В цілому істотною рисою первісно-общинної формації можна вважати колективізм виробництва та споживання, а разом з цим і панування колектив-

них форм власності. Та зрозуміло, що ці риси яскраво проступають при протиставленні першої формації наступним, як і зрозуміло, що явища, притаманні вторинним формаціям, формувались в надрах первісності. Таким чином, довгий період первісності не можна вважати однозначним з точки зору її істотних рис. Тому, визначаючи останні, ми повинні намагатись усвідомити їх розвиток та перетворення в свою протилежність.

Саме так свого часу і зробив А. І. Першиць, цілеспрямовано дослідивши розвиток форм власності у первісному суспільстві взагалі та стосовно худоби зокрема. Першою формою власності на худобу він вважав особисту, що була притаманна періоду родової общини, а з точки зору розвитку скотарства — його виникненню¹. Нагадаю, що А. І. Першиць розглядав особисту власність як один з проявів колективної, що не суперечить їй та виступає однією з складових її частин. Така точка зору здається правомірною, тому що враховує і специфіку худоби як предмета праці (індивідуальний догляд за худобою), і соціальні наслідки приручення тварин (колективне споживання м'яса).

Формування та розвиток відособленої власності на худобу А. І. Першиць співвідносить з періодом первісної сусідської общини, коли зросло значення скотарства та землеробства, а ділянки почали переходити в посімейне володіння (користування — в термінології А. І. Першиця)².

Запропонована періодизація, не втративши свого значення, ще й тепер³, разом з тим існує якось сама собою та не впливає на конкретні розробки. Певно, цьому сприяв якоюсь мірою сам автор. Поясню це. Виходячи з логіки праці, присвяченої періодизації, можна було б припустити, що перетворення колективної власності у відособлену треба розуміти як перетворення особистої у відособлену, оскільки якраз вона і є характерною для родової общини. Але це не так. В спеціальній роботі А. І. Першиць допускає існування колективної власності на худобу та ще й пов'язує її з перетворенням скотарства в провідну галузь господарства⁴. Такий висновок, на нашу думку, не логічний ні з точки зору запропонованої періодизації, ні з точки зору початкового та кінцевого пунктів розвитку власності на худобу: від особистої через колективну до приватної. Лінія ж «особиста власність — відособлена — приватна» уявляється більш дослідженою, тому що знаходиться у відповідності з розвитком соціальних інститутів первісності, зокрема сім'ї, та формами власності на інші засоби виробництва.

Підставою для останнього висновку А. І. Першиця послужили нечисленні факти існування колективних стад в деяких суспільствах. Вони зафіксовані у інків, фарерців, бедуїнів Аравії та деяких скотарів Африки⁵. Постає питання, чи можна вказані факти розглядати як пережитки колективної власності на худобу? Думаємо, ні. По-перше, у всіх випадках общинні стада існували в умовах сімейної власності на худобу. По-друге, якщо не брати до уваги фарерців, як виняткове явище⁶, то общинні стада пов'язані не з виробничою, а з престижно-культовою практикою, хоч вона теж може мати вихід на реальне життя. В умовах надзвичайно бережливого ставлення до худоби у скотарів чи в результаті диференціації та виникнення класів бідняків, у інків суспільне стадо виконувало роль поповнення м'ясного раціону шляхом використання його в різних церемоніях з принесенням у жертву тварин. Престижна функція цих стад найяскравіше виступає у бедуїнів. Думаємо, нема підстав розглядати вказані факти як пережитки колективної власності. Певно, навпаки, общинні стада виникли в протилежність сімейним.

Часто дослідники, говорячи про колективну власність на худобу, апелюють до Ф. Енгельса. У нього ми зустрічаємо поняття родової, приватної, відособленої власності на худобу, власності глав сімей тощо. При цьому родова власність протиставляється всім іншим і в періодизаційній схемі співвідноситься з епохою дикунства, тобто привласнюючого господарства, коли сім'я не виступала економічним осередком. З прирученням тварин та виникненням стад Ф. Енгельс пов'язував народження зовсім інших суспільних відносин, носієм яких стає сім'я. Коли це сталося, Ф. Енгельс не знає, тому пише: «рано повинна була розвинути приватна власність на стада»⁷. Разом з тим, з епохою варварства Ф. Енгельс пов'язував відособлену власність на худобу,

що не лише логічно збігається з його загальною періодизацією, а й знаходить підтримку в спеціальній редакції тексту другого видання⁸.

Водночас, заперечення колективної власності на худобу інколи автоматично викликало визначення її як приватної⁹, або ж питання лишали відкритим¹⁰.

Розбіжності у вирішенні проблеми про форми власності на худобу в первісному суспільстві змушують ще раз звернутися до цієї теми. У зв'язку з цим нагадаю, що першою сходинкою в розвитку скотарства є приручення тварин, другою — їх одомашнення. У суспільствах привласнюючого типу відбувався лише перший етап¹¹. Приручення тварин потребує індивідуального підходу та нагляду, а отже, для цієї стадії, що передує тваринництву як галузі господарства, В. О. Шнірельман, дотримуючись термінології Ю. І. Семенова, визначає власність на приручених тварин як відособлену¹². Вказуючи на соціальну функцію тварин, — їх обмінюють, за допомогою них встановлюють соціальні зв'язки, вони грають роль престижних цінностей, — дослідник відзначає, що всі ці моменти в суспільствах привласнюючого типу знаходяться в зародковому стані. Це лише корені майбутніх престижних відносин¹³.

Та з наведених В. О. Шнірельманом матеріалів¹⁴ проситься висновок, що соціальні наслідки приручення тварин є значущими лише в плані перспективи розвитку, та попервах істотно не впливають на відносини в первісних колективах. Кінцева причина цього полягає в характері виробництва. В. Р. Кабо стверджував, що приручення тварин мисливцями не змінювало основного напрямку їх діяльності — вона лишалась привласнюючою¹⁵. А це означає, що й відносини в первісній общині лишилися попередніми. Враховуючи цей факт, а він у визначенні форм власності є головним, а також специфіку худоби як об'єкта власності, на нашу думку, слід говорити про особисту власність на приручення тварин. Таке позначення власності знімає удаване протиріччя між індивідуальним утриманням тварин, з одного боку, та заборотою індивідуального використання їх, колективним споживанням їх м'яса — з другого, як і певними правилами споживання дичини, здобутої мисливцями за допомогою собак. Наш висновок узгоджується з розробками Ю. І. Семенова, який пов'язує відособлену власність з виділенням економічного осередку більш нижчого рівня, ніж община¹⁶. Останнє ж навряд чи можливе для привласнюючих форм господарства.

Тут ми маємо зробити відступ та спинитись ось на чому. Ю. І. Семенов, виходячи з визначення власності як відносин між людьми з приводу якихось об'єктів, заперечує особисту та індивідуальну власність взагалі саме через відсутність в ній цієї якості — визначати відносини між людьми¹⁷. З таким висновком можна було б і погодитись. Адже дійсно, особиста власність в первісній комуні і на знаряддя праці, і на приручених тварин не мала соціально-економічних наслідків, оскільки, зрештою, все належало колективу, її використовували в інтересах колективу. Але, з огляду перспективи розвитку власності, цей термін потрібен, оскільки відомо, що колективна власність не переростає просто в приватну, а проходить ряд проміжних сходинок. Особиста власність і починає цей генетичний ряд. Наприклад, хоча власність не визначається тим, як використовується знаряддя — індивідуально чи в процесі кооперації праці — з точки зору логіки ясно, що знаряддя праці, виготовлені індивідуально, а також індивідуального використання швидше переходять в особисту, а із зміцненням сім'ї — у відособлену, а потім і приватну власність. Засоби виробництва, які колективно виготовлені та колективно використовуються, довше лишаються в колективній власності. М. О. Бутінов вірно відзначив, що факт особистої належності виготовленого індивідом предмета, не має принципового значення при колективній праці та споживанні. Але «у зв'язку з суспільним розподілом праці дрібна власність на виготовлений індивідуально предмет породжує тенденцію приватної власності, що складає пряму протилежність общинній»¹⁸. В цьому виявляється зв'язок технологічного та соціально-економічного аспектів виробництва, детермінуюча роль першого. Тому, вслід за А. І. Першицем, ми виділяємо поняття особистої власності.

Таке позначення форми власності викликане й тим, що лише наявність

речей в особистій власності породжує розпорядження ними (нехай і обмежене) в реальному житті та успадкування у випадку смерті хазяїна. Так, вже для австралійців відзначають різні варіанти розпорядження речами померлого¹⁹. Крім того, навіть при безгрошових відносинах, що панували в найдавніших колективах, користування речами, що не належали індивіду, могло накладати на нього деякі зобов'язання. В цьому суть діалектичної єдності особистої та колективної власності, індивідуалізації та кооперації праці.

Особиста власність відбиває ще один момент — появу індивіда як суб'єкта власності. В особистій власності лежать витoki майбутньої сімейної власності. Таким чином, логічні та конкретно-історичні дані дозволяють визначити власність на худобу в суспільствах привласнюючого типу як особисту. Як свідчать етнографічні джерела, переростання тут особистої власності в приватну пов'язане, в першу чергу, із зовнішнім впливом і колонізаційним процесом та не викликане внутрішніми причинами їх розвитку.

Приручення тварин на основі землеробства, навіть найпримітивнішого, потенційно дає можливість і для одомашнення деяких тварин, тобто їх відтворення, а разом з цим формування стад. Дослідники по-різному оцінюють соціально-економічні наслідки цього явища. Особливо влучно це демонструють висновки, зроблені за матеріалами свинарів-папуасів Нової Гвінеї та Меланезії. Так, В. М. Бахта на основі існуючої в багатьох общинах папуасів заборони вбивати та використовувати в їжу індивідуально вирощених тварин та колективного споживання їх м'яса, дійшов висновку про колективну власність на свиней²⁰. На думку В. О. Шнірельмана, худобою тут вимірюється соціальний та майновий стан індивідів, вона є причиною розвитку диференціації та появи «великих людей»²¹. Заперечуючи В. М. Бахті та іншим дослідникам, В. О. Шнірельман вказує на дію закону зворотного зв'язку між тим, хто дарує та хто отримує, який в розвинених общинах доходить до купівлі-продажу свиней. Крім того, звертається увага на наявність спеціальних термінів для позначення різних форм власності, норми звичайного права, що захищають цю власність, можливість успадкування худоби тощо. В той же час дослідник не абсолютизує відособлену власність та звертає увагу на різні обмеження, які община накладає на власника тварин як з точки зору вирощування, так і обміну та споживання, а також в разі смерті хазяїна²².

Однозначне вирішення в даному випадку ускладнюється нерівномірністю розвитку окремих общин Нової Гвінеї. Це відбилось не лише на вирішенні питань про форми власності, але й на визначенні стадіального рівня розвитку папуасів. І. Зельнов²³, М. О. Бутінов²⁴ та інші співвідносять їх з розквітом родового ладу, інші — з перехідним періодом від докласового до класового суспільства²⁵. Що ж до свинарства, то дослідники виділяють: слабо розвинене — коли піклуються лише про поросят, принесених мисливцями, розповсюджене на узбережжі; свинарство як галузь господарства мешканців нагір'їв. Останньому притаманний випас, стійлове утримання, вирощування кормів, кастрація кабанів та утримання плідників тощо²⁶. В межах цього регіону свинарство теж розвинене неоднаково й залежить від рівня розвитку землеробства²⁷. Таким чином дві галузі взаємообумовлені.

Різниця між цими двома типами суспільства досить істотна. Вона особливо помітна при співставленні полярних суспільств. Так, архаїчні форми відносин з приводу худоби (заборона вбивати та споживати м'ясо індивідуально вирощеної тварини, утримання тварин для церемоній), що нагадують практику розподілу мисливської здобичі, характерні для суспільств, де свинарство знаходилось на стадії приручення — верхів'я р. Тор²⁸, затока Астролябія²⁹. В найрозвиненіших районах вказані норми споживання тварин не діяли або діяли обмежено, а право розпоряджатись власним стадом заходить аж до купівлі-продажу та наслідування. А для екагі В. О. Шнірельман навіть припускає товарний характер свинарства³⁰. Тому, відзначаючи різницю в похвальному звичаї та відношенні до стада для різних общин, дослідник робить слушне припущення про зв'язок цього розмаїття з еволюцією форм власності на худобу³¹, хоч врешті-решт визначає її однозначно як відособлену.

Виходячи зі сказаного, можна зробити висновок, що приручення тварин

на базі землеробства, як і в суспільствах привласнюючого типу, має наслідком особисту власність на худобу як один з виявів колективної. Відособлена власність починає формуватись на стадії одомашнення тварин, тобто формування скотарства як галузі господарства. Якраз такого висновку свого часу дійшов А. І. Першиць.

Термін «відособлена власність» вимагає визначення суб'єкта цієї власності. Общини він не стосується, оскільки в такому випадку мова йшла б про колективну власність. Таким суб'єктом може бути сім'я, саме сім'ї й складають общину. Ступінь же відособлення сім'ї залежить від рівня розвитку суспільства в цілому. Оскільки давнє скотарство розвивалось в комплексі з землеробством, то треба шукати основу відособлення сім'ї і в цій галузі діяльності. Крім того, відносини з приводу землі є системоутворючими. В цьому випадку навряд чи можна так категорично ставити питання — колективна власність на землю чи приватна³². Адже ці дві форми власності — явища полярні, а переростання першої в другу — тривалий процес, що охоплює не лише первісність, а й вторинні формації. Приватна власність на землю в зрілому вигляді притаманна лише капіталізму.

Обстоюючи думку про колективну власність общини на оброблені ділянки у папуасів Нової Гвінеї, В. М. Бахта концентрує увагу на слабкій технологічній оснащеності землеробства та викликаній нею необхідності різних рівнів кооперації праці. Якраз цей момент був головним у визначенні форми власності на землю³³, а також висновку, що парна сім'я була ще слабким осередком суспільства³⁴.

Щодо кооперації праці, то треба сказати, що, по-перше, значна частина робіт виконувалась тут і індивідуально — в рамках сім'ї³⁵. По-друге, виходячи з рівня кооперації праці, не можна визначити ступінь розвитку суспільства³⁶. Можна навести багато прикладів суспільств більш високого рівня, де кооперація праці була розвинена не менше. Тому навряд чи цим критерієм можна скористатися при визначенні форм власності на землю. Якраз абсолютизація цього моменту звела нанівець і посімейне володіння ділянками, і наслідування їх, яке, з точки зору В. М. Бахти, було лише способом розподілу сукупного суспільного продукту³⁷. Але ж саме в цьому сутність відносин власності. Якщо в общині папуасів існував посімейний розподіл городніх ділянок — «кожна сім'я мала свої плантації»³⁸ — то це й означає, що вони були в посімейній власності.

Інша справа, чи можна назвати таку власність приватною. У нас є всі підстави відповісти негативно на це питання, оскільки приватновласницькі відносини з приводу землі — явище, несумісне з первісністю. Тобто, мова повинна йти про конкретну форму загальної власності.

Нам здається вдалим вирішення цієї проблеми В. М. Колгановим, який виділив проміжну форму між колективною власністю на землю (в термінології дослідника — колективне користування) та приватною — володіння. Зміну відносин власності на землю В. М. Колганов пов'язує з виникненням відтворюючого господарства та перетворенням землі в засіб виробництва. Саме обробка землі призводить до формування відносин володіння. Ця форма власності характеризується ієрархічністю — володарем однієї й тієї ж ділянки виступає декілька суб'єктів, що знаходяться у взаємному підпорядкуванні³⁹. Нижчою ланкою (суб'єктом) для первісності виступає сім'я, вищою — плем'я або союз племен (верховний володар). Між ними існують проміжні ланки (суб'єкти власності) — община, рід тощо. На нашу думку, в ієрархічному володінні відбилась слабкість сім'ї як осередку суспільства, викликана, зокрема, й слабкою технологічною оснащеністю, домінуванням колективного над індивідуальним у виробництві. Таким чином, виникнення землеробства фіксує появу нових форм землекористування, а разом з цим — укріплення економічних позицій сім'ї та відображує перспективи її подальшого розвитку.

Етнографи фіксують формування нових поземельних відносин на стадії виникнення землеробства. Однак, безумовно, треба погодитись з тими дослідниками, які вбачають у цьому якісну межу, що пролягає між суспільствами привласнюючого типу та відтворюючого⁴⁰. Вказує на цю межу і

В. М. Бахта⁴¹, але чомусь не враховує її для конкретної ситуації — папуасів. Багаторівневий характер поземельних відносин для папуасів відзначає й А. І. Першиць⁴², називаючи їх колективною власністю, а також І. Зельнов⁴³. Виходячи з даних М. О. Бутінова⁴⁴, простежується взаємозв'язок ієрархічного землеволодіння з рівнями кооперації праці. Це логічно, якщо форми власності відбивають відносини між людьми в процесі виробництва.

Ситуацію ієрархічного землеволодіння в Меланезії та на Новій Гвінеї М. О. Бутінов запропонував розглядати через систему ієрархії прав: розпорядження, володіння та користування. Розпоряджається землею рід, право володіння надається чоловікові — члену роду та главі сім'ї, а право користування — членом його сім'ї⁴⁵. Не торкаючись зараз правомірності такого підходу, відмічу, що і в даному випадку мова йде не про колективну власність на землю, а про ієрархічне землеволодіння, при якому жінка вступає в права володіння через чоловіка.

Наведені міркування дозволяють зробити висновок, що і в межах землеробської діяльності сім'я у папуасів відособлюється. Відособлення сім'ї в землеробстві, навіть наймінімальніше, створює умови та якоюсь мірою є наслідком відособленої власності на худобу. Але остання залежить і від рівня розвитку скотарства. Якщо за тваринами не лише доглядають, як на стадії приручення, а піклуються про їх розмноження та вирощують корми, то це й призводить до формування відособленої власності на худобу.

Відособлена власність виступає наслідком деякого відособлення індивідів у виробництві та споживанні і подальшого розвитку особистої власності. Якщо особиста власність відображає відносини індивідів у общині, то відособлена — окремих осередків (сімей) у общині. Тому форми кооперації праці на цьому етапі носять не лише характер сумісної праці, а й набувають економічного змісту⁴⁶. Споживання здійснюється, як правило, вже в межах осередків. Ці осередки спочатку не виступають монолітними колективами, що в реальному житті часто проявляється в роздільному проживанні подружжя, а в майнових відносинах — у відокремленій власності на засоби виробництва та інший скарб, у різноманітних правилах успадкування та користування майном членів сім'ї, а також розділу його у випадку розлучення.

Таким чином, за матеріалами суспільств свинарів Нової Гвінеї можна окреслити еволюцію форм власності на худобу та позначити їх такими термінами: особиста власність на стадії приручення; відособлена — на стадії свинарства як галузі господарства; приватна — на стадії подальшого розвитку та перетворення натурального господарства в товарне.

Не торкаючись специфіки землеробства папуасів, відзначу, що свиня — своєрідна тварина. Тому виникає питання, чи можна еволюцію форм власності на свиней розглядати як загальне явище та проектувати її на суспільства з іншими напрямками скотарської діяльності.

Звернення до широкого кола етнографічних даних дозволяє зробити висновок, що, не залежно від напрямку скотарської діяльності та способу утримання худоби, взаємини в традиційних суспільствах скотарів знаходять вираз у відособленій власності на худобу. Правда, дослідники називають її приватною. На цьому, зокрема, наголошує К. П. Калиновська, що проаналізувала та узагальнила значний матеріал про східноафриканських скотарів⁴⁷. Однак і фактологічні дані, і її міркування перечать цьому. К. П. Калиновська детально аналізує характер власності, визначаючи, що накопичення худоби тут ведеється не з метою самозбагачення, а лише для розширення кола соціальних зв'язків, постійного демонстрування різного роду «благодіянь» (жертвона худоба, допомога в організації шлюбного викупу, подарунки тощо), тобто того, що підкреслює соціальну вагу індивіда, а не його майновий стан⁴⁸. А такі відносини не можна назвати приватновласницькими. Дослідниця відмічає також взаємодопомогу худобою між сім'ями. Майновий рівень сім'ї, що з якихось причин втратила худобу, або молоді сім'ї створюється силами общини різними способами: шляхом добровільної допомоги худобою заможних сімей без будь-яких домовлень або з поверненням в разі накопичення худоби; рішенням зборів старійшин тощо. Це ж стосується організації шлюбного викупу, платні за житло тощо. К. П. Калиновська правильно відзначила, що

каналами спорідненості встановлюється економічна та соціальна рівновага в розподілі худоби⁴⁹. Таким чином, колектив і соціальна психологія накладають деякі обмеження на розпорядження глави сім'ї худобою. Тому К. П. Калиновська й зазначає незрілість приватної власності⁵⁰. Мова ж повинна йти швидше про відособлену власність, що існує в умовах колективного користування пасовиськами, а там, де займаються й землеробством, — відносини володіння з приводу ділянок. Оскільки верховним власником землі є община, то К. П. Калиновська вважає, що ділянки знаходились в колективній власності⁵¹. Ми ж вбачаємо тут ієрархічне володіння, оскільки результати праці привласнюються сім'єю.

Взагалі Африка дає різноманітний в типологічному та стадіальному відношеннях матеріал в рамках традиційних суспільств. Наприклад, напівкочове скотарство нуерів, яких співвідносять зараз з найранішим етапом розкладу родового суспільства⁵², функціонує в межах посімейної власності на худобу⁵³. Для неї також відмічають факти індивідуальної власності членів сім'ї та окремо чоловіка й жінки⁵⁴. Незважаючи на відособлення сім'ї у виробництві та споживанні, що не суперечить кооперації праці в скотарстві, відособлена власність тут відбиває її ранню стадію. Про це свідчить, на нашу думку, розвинена взаємодопомога, зокрема, худобою, та її продукцією, обмежене споживання м'яса — колективно, під час церемоній, відсутність майнової та соціальної диференціації.

В інших традиційних суспільствах Африки зі скотарським напрямком діяльності руйнація первісних відносин помітна виразніше. Розвиток відособленої власності на худобу призвів тут до виникнення різних форм експлуатації, соціальної та майнової нерівності — шилуки, масаї, готентоти, банту тощо⁵⁵. Тут відособлена власність вже набуває рис приватної.

В цілому ж, певно, доки основною метою виробництва є накопичення худоби, а не її обмін і продаж, то надлишки худоби треба називати не прибутковим продуктом, а надмірним, а відповідні цій системі відносини не є приватновласницькими. Сім'я, що може стати носієм приватновласницьких відносин, ще дуже міцно пов'язана з общиною і община виступає гарантом її добробуту та навпаки. Це й визначає характер відносин.

Підводячи підсумки аналізу еволюції форм на худобу, зазначимо, що власність як політекономічна категорія визначається як відносини між людьми з приводу умов та засобів виробництва. В реальному житті відносини власності проявляються як: 1) майнові, тобто хто та в якій мірі має засоби виробництва і як результат — інше майно: предмети побуту, особистого вжитку, житло, садибу тощо; 2) правові — в якій мірі суб'єкт може розпоряджатися своїм майном. Перший варіант визначає повновладного хазяїна. Другий — обмежене розпорядження. В цьому випадку дуже важливо дійти, хто, в якій мірі та чому накладає обмеження на розпорядження об'єктом власності, тобто фактично бере на себе ці функції. При цьому треба врахувати не формальне право, а діюче. Наприклад, суспільні поля в багатьох землеробських суспільствах спочатку виникли з метою задоволення общинних потреб: урожай з них використовували для церемоній, обміну, як запас. Обробляли їх спільно і продукція належала загалу. З часом така функція деформувалась, а поля перетворились на джерело додаткового прибутку, а також і експлуатації общинників знаттю, хоч формально їх призначення було попереднім. Другий приклад. З виникненням скотарства формується посімейна власність на худобу. Це знайшло відображення в тому, що саме сім'я піклувалась про накопичення худоби, розпоряджалась нею. Та, разом з тим, поки діяли норми первісної моралі, ті, що мали худобу, повинні були поділитися нею або продуктами з бідними. Через те, що сім'я не могла протистояти общині, це й накладало на неї певні обмеження в розпорядженні худобою. Коли ж худоба набула чинника не лише майнового стану, але й соціальної значимості, високий соціальний стан завойовувався не лише накопиченням великих стад, а й демонструванням цього стану: влаштування свят із споживанням м'яса, допомога біднякам тощо. Таким чином, норми первісної моралі накладали певні обмеження в розпорядженні худобою, за-

важали її накопиченню. Тому не можна відносити власності прямо співвідносити з майновими, хоч вони й взаємопов'язані.

Відношення до умов та засобів виробництва як таких, що належать всім, породжує відносини колективної власності. В реальному житті — це розподіл продуктів праці порівну та відсутність обмежень в користуванні умовами та засобами виробництва. Звідси й особиста власність, що існує в рамках колективної та виступає одним з проявів її, має свої риси: 1) вона відображає відносини з приводу рухомого майна (засоби праці, худоба, побутові речі та особисті), оскільки нерухоме (земля, стаціонарні засоби виробництва) знаходиться в колективному користуванні; 2) суб'єктом цієї власності є індивід, та оскільки він не протистоїть колективу, його власність є одночасно й власністю колективу; 3) особиста власність характеризується обмеженням правом розпорядження: її можна дарувати, обмінювати без збитків для колективу; 4) наслідування та розпорядження майном в разі смерті індивіда здійснює рід або кровні родичі; 5) обмежені можливості накопичення та регуляція цього процесу общиною; 6) безкоштовні відносини, відсутність майнової диференціації, експлуатації, демократизм вирішення колективних та індивідуальних проблем.

Відношення до умов та засобів виробництва як до своїх веде до протиставлення виробників. Оскільки людина завжди живе в колективі, то це протиставлення йде поміж сім'ями — домогосподарствами. Воно відбивається у відособленій власності та розпорядженні продуктами, сім'єю, а не общиною, як при колективній власності, тобто за працю. Відособлення сім'ї у виробництві та споживанні не робить її автоматично приватним власником. По-перше, тому, що не всі засоби виробництва знаходяться у її власності. Колишня колективна власність на землю тепер ділиться: оброблені ділянки переходять у власність окремих домогосподарств. Інша земля лишається в колективному користуванні. Що ж до штучних знарядь праці, то вони теж не всі зразу переходять у відособлену власність. Стаціонарні засоби виробництва, вироблені общиною та якими користуються спільно, лишаються в колективній власності. Наприклад, човни та загати для рибальства, іригаційні споруди тощо. По-друге, тому, що деякі види праці потребують спільних зусиль для їх виконання, наприклад, розчистка ділянок для обробки тощо. По-третє, крім того, що община лишається в певному розумінні господарчою одиницею, вона — виразник соціальної, культової та культурної єдності. Тому вона зборами або рішенням глави, як і дією норм моралі, може накладати певні обмеження на виробника як з точки зору виробництва, так і розпорядження отриманим продуктом. Хоч відособлена власність закладає основи майнової нерівності і потенційно — можливості експлуатації, для виникнення їх необхідні інші чинники: постійне виробництво значного надлишкового продукту, соціальна та майнова диференціація, формування нової моралі тощо.

Це дозволяє визначити основні риси відособленої власності. 1) Відособлена власність відбиває відносини з приводу рухомого майна, зокрема худоби та інших рухомих засобів виробництва, та стадіально співвідноситься з відносинами володіння з приводу оброблених ділянок та колективного користування природними ресурсами (ліси, пасовиська, водоймища тощо). 2) Такі відносини розвиваються в ході виникнення відтворюючого господарства та диференціації общини на колективи нижчого рівня. Суб'єктом цієї власності виступає домогосподарство, що виникає на базі великої, нерозділеної або малої сім'ї (залежно від конкретних умов та рівня розвитку). Взаєминам між суб'єктами власності притаманна відносна свобода розпорядження своїм майном. Ця відносність визначається двома основними чинниками. По-перше, відособлена власність домогосподарства базується на загальносімейному майні та індивідуальному. Індивідуальна власність від особистої відрізняється тим, що перша є органічною частиною сімейної; друга — общинної. Індивідуальна власність, таким чином, відбиває подальший розвиток особистої. Якоюсь мірою завдяки їй формується відособлена власність сім'ї як сума майна окремих її членів. Перевтілення групового та індивідуального у відособленій власності в рамках сім'ї призводить до того, що глава сім'ї ніби-то уособлює в собі всю сім'ю. Тому йому надається право розпоряджатися

сімейною власністю. Але це більше стосується загальносімейного майна. Що ж до індивідуального, то він не може вільно поводитись. З індивідом він змушений рахуватися, оскільки за ним стоїть рід. Тому, яким би сильним не був глава сім'ї, в цілому, тут панують демократичні порядки. По-друге, збереження общиною прав власності на нерухоме майно, деякі стаціонарні засоби виробництва, збереження деяких господарчих функцій, а також соціальних і культових, у свою чергу, теж накладає деякі обмеження на вільне розпорядження господарства своїм майном. Ступінь обмеження залежить і від рівня розвитку, і від конкретних традицій.

4) Відособлена власність є перехідною формою від колективної та особистої до приватної, тому їй притаманні риси першої та другої. З відособленням сім'ї подальшого розвитку набуває інститут успадкування як з точки зору успадкування статусу глави сім'ї, так і майна. Це дає можливість накопичувати (або втратити за якихось умов) сімейне майно. Сам процес накопичення не простий і не є в первісності лише результатом власної праці. Ми не будемо спинятись на цьому. Тут важливо підкреслити, що відтворююче господарство породжує новий суб'єкт власності. А це й є передумовою виникнення майнової нерівності. Остання стає опорою соціальної, виникнення якої в цілому пов'язане з розмежуванням керівних, організаційних та суто виробничих функцій.

5) Майнова нерівність виявляється в тому, що різні сім'ї володіють різною кількістю засобів виробництва. Природно, що такий стан формує нові виробничі відносини: безплатні відносини рівного розподілу, що панували в первісній общині з привласнюючим господарством, замінюються платними, оскільки кожна сім'я оберігає свої інтереси. За допомогу худобою або іншими засобами можна нічого не вимагати, але й можна вимагати певних послуг. Так виникає експлуатація. В умовах первісної моралі вона довго існує як евфемізм: у вигляді взаємодопомоги, включення бідних родичів та общинників до складу заможних сімей тощо. Експлуатація посилюється разом з диференціацією.

Цей шлях трансформації первісності не є універсальним і співвідноситься з іншим шляхом класоутворення, за Ф. Енгельсом⁵⁶. Складається враження, що він був притаманний суспільствам з комплексною та скотарською формами діяльності, де скотарство грало значну або провідну роль та, де відособлення сім'ї, в першу чергу, базувалося на посімейній власності на худобу. Врешті-решт, такі суспільства виходять на шлях феодального розвитку.

Відношення до засобів виробництва як до чужих веде до протиставлення власників та невластників. Майнова нерівність проявляється не лише в різних розмірах власності, але й в появі неїмущих. Відособлена власність поступово перетворюється в приватну.

Протиставляючи відособлену власність, з одного боку, особистій, що притаманна в цілому стадії колективного виробництва та споживання, з іншого — приватній, що відображає пріоритет сімейного над колективним (общинним), бачимо, що сама відособлена власність не однозначна для різних періодів привласнюючого господарства. Цей момент необхідно враховувати при конкретно-історичних реконструкціях.

Примітки

¹ Першиц А. И. Развитие форм собственности в первобытном обществе как основа периодизации его истории // СЭ.— 1955.— № 4.— С. 24; Першиц А. И. Развитие форм собственности в первобытном обществе как основа периодизации его истории // ТИЭ.— Н. С.— 1960.— Т. 54.— С. 159—161, 172.

² Першиц А. И. Развитие... — С. 163 і сл.

³ Див.: История первобытного общества.— М., 1983.— С. 25.

⁴ Першиц А. И. К вопросу о коллективной собственности на скот у кочевников-скотоводов // СЭ.— 1959.— № 6.— С. 38 і сл.

⁵ Див.: Народы Африки.— М., 1954.— С. 248; Першиц А. И. К вопросу...— С. 38, 40—42; Анохин Г. И. Фарерцы. Некоторые материалы по истории и традиционным хозяйственным

занятиям фарерцев // СЭ.— 1963.— № 3.— С. 108 – 122; Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства.— М.— С. 174; Эванс-Причард Э. Э. Нуэры.— М., 1985.— С. 85.

⁶ Анохин Г. И. Фарерцы.

⁷ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності та держави// Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 55.

⁸ Там же.— С. 55, прим. I.

⁹ Див.: Калиновская К. П. Скотоводы Восточной Африки в XIX – XX в.— М., 1989.— С. 122 – 130.

¹⁰ Руденко С. И. К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и о кочевниках// Материалы по этнографии.— Ч. I.— Л., 1961.— С. 13, 14.

¹¹ Шнирельман В. А. Указ. соч.— С. 75, 76, 93, 94, 177.

¹² Там же.— С. 140.

¹³ Там же.— С. 145.

¹⁴ Там же.— С. 135 – 146.

¹⁵ Кабо В. Р. У истоков производящей экономики// Ранние землевладельцы.— Л., 1980.— С. 68.

¹⁶ Семенов Ю. И. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община// Становление классов и государства.— М., 1976.— С. 39.

¹⁷ Семенюк Ю. И. Проблема начального этапа родового общества// ПИДО.— М., 1968.— Кн. 1.— С. 196, 197.

¹⁸ Бутинов Н. А. Развитие труда в первобытном обществе// ТИЭ.— Н. С.— 1960.— Т. 54.— С. 147.

¹⁹ Кабо В. Р. Каменные орудия австралийцев // ТИЭ.— Н. С. — Т. 80.— 1962.— С. 75.

²⁰ Бахта В. М. Папуасы Новой Гвинеи: производство и общество// ПИДО.— М., 1968.— Кн. 1.— С. 306, 307.

²¹ Шнирельман В. А. Указ. соч.— С. 160.

²² Там же.— С. 158 – 163.

²³ Sellnow Jr. Grundprinzipien einer Periodisierung der Urgeschichte.— Berlin: Akademie-Verlag, 1961.— S.159 – 196.

²⁴ Бутинов Н. А. Первобытнообщинный строй (основные этапы и локальные варианты)// ПИДО.— М., 1968.— Кн. 1.— С. 139.

²⁵ Лихтенберг Ю. Н. Система родства папуасов Новой Гвинеи// ТИЭ.— Н. С. — 1962.— Т. 80.— С. 190; Кабо В. Р. Становление классового общества у народов Океании// НАА.— 1966.— р.2.— С. 57 – 68; Семенов Ю. И. Рец.: Бутинов Н. А. Папуасы Новой Гвинеи.— М., 1968.— 255 с.//СЭ.— 1969.— № 3.— С. 170.

²⁶ Бахта В. М. Папуасы...— С. 284 – 286; Шнирельман В. А. Указ. соч.— С. 147 сл.

²⁷ Шнирельман В. А. Указ. соч.— С. 154, 155.

²⁸ Там же.— С. 147, 148.

²⁹ Бахта В. М. Производительные силы папуасов залива Астролябия// ТИЭ.— Н. С.— 1957.— Т. 38.— С. 231, 232, 249.

³⁰ В. А. Шнирельман. Указ. соч.— С. 157 сл.

³¹ Там же.— С. 148, 162, 169.

³² Див.: Бахта В. М. Производительные силы...— С. 247; Бахта В. М. Папуасы...— С. 302 – 304; Бутинов Н. А. Письмо в редакцию//СЭ.— 1965.— №3.— С. 181, 182.

³³ Бахта В. М. Производительные силы...— С. 223 – 226, 245, 247; Бахта В. М. Папуасы...— С. 281 – 284, 300 – 305.

³⁴ Бахта В. М. Папуасы... С. 323; Див. також: Бутинов Н. А. Происхождение и этнический состав коренного населения Новой Гвинеи// ТИЭ.— Н. С.— 1862.— Т. 80.— С. 181; Бахта В. М. Письмо...— С. 182; Бахта В. А. Община, род, семья// СЭ.— 1968.— №2.— С. 93; Першиц А. И. К вопросу о «третьем типе» социальной организации первобытности// СЭ.— 1970.— № 2.— С. 106 – 109.

³⁵ Sellnow Jr. Op. cit.— S. 167, 168; Бутинов Н. А. Папуасы Новой Гвинеи (хозяйство, общественный строй).— М., 1968.— С. 79, 91 – 93; 86, 87. сл.

³⁶ Див.: Семенов Ю. И. Рец....— С. 164, 165.

³⁷ Бахта В. М. Папуасы...— С. 305.

³⁸ Бахта В. М. Производительные силы...— С. 247; Бутинов Н. А. Общинно-родовой строй мотыжных земледельцев// Ранние земледельцы.— Л., 1980.— С. 112, 113.

³⁹ Колганов В. М. Собственность. Докапиталистические формации.— М., 1962.— С. 90, наст.

⁴⁰ Кабо В. Р. У истоков производящей экономики// Ранние земледельцы.— Л., 1980.—